

Moldova'daki Devlet Okullarında Din Eğitimi

Ömer AKPINAR¹

Öz

Bir Güney Doğu Avrupa ülkesi olan Moldova, dini açıdan, Ortodoks Hristiyan bir ülkedir. Devlet laikdir. Ancak Moldova'da inanç özgürlüğü anayasal bir haktır. Eski bir Sovyet ülkesi olan Moldova, diğer Sovyet ülkelerinde olduğu gibi, resmi olarak ateist topluma sahipti. Bu dönemde inanç baskılandı. Dindar bir topluma sahip olan Moldova'da bağımsızlık sonrası oluşan demokratik ortam sebebiyle dini kurumlar açıldı. Toplumda din eğitimi konusunda talep oluştu. Bu sebeple okullarda din eğitimi verilmeye başlandı. Bugün ülkede din eğitimi ilkökulda başlar. Din eğitimi, eğitimin tüm kademelerinde mevcuttur. Din eğitimi zorunlu değildir. Zorunlu olarak okutulan ahlak eğitimi dersinden zaman içerisinde ayrılan din dersleri, seçmeli olarak okutulmaktadır. Okutulun din dersleri Hristiyanlığın belli başlı mezheplerinden ibarettir. Okullarda teolojisi öğretilen mezhepler toplumsal talep ve politik tutuma göre belirlenmiştir. Halkın büyük çoğunluğu Rus Ortodoks Kilisesi'ne (ROK) bağlı olmasına rağmen, Evangelist Hristiyanlar ve Yedinci Gün Adventistler için devlet okullarında eğitim verilmektedir. Diğer yandan Romanya Ortodoks Kilisesi (ROOK) ve ROK arasındaki çatışma sebebiyle Ortodoks din eğitimi, kilise ismi konusuna girmeden, Din Ortodoks Mezhebi adı altında öğretilmektedir. Bu çalışmada Moldovan devletler okullarındaki din eğitimi araştırılmıştır. Sovyet sonrası Moldova'da din eğitiminin süreci incelenmiştir. Ülkedeki din eğitiminin hangi eğitim kademelerinde nasıl uygulandığı araştırılmış, araştırmada derslerin müfredatları ve ders kitapları tetkik edilmiştir. Başka bir ifadeyle doküman analiz yöntemi kullanılmıştır. Ayrıca devlet okullarında verilen din eğitiminin öğreticileri (öğretmenler) bu çalışmanın konusudur. Gerek kilise papazlarının gerekse resmi öğretmenlerin din eğitimi dersindeki istihdam koşulları incelenmiştir. Çalışmanın sınırlılıkları içinde, özel okullarda din eğitimi, araştırmamız dışında bırakılmıştır. Moldova'daki din eğitimi üzerine Türkçe literatürde bir çalışma yoktur. Bu sebeple çalışma literatüre önemli bir katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Moldova, Din Eğitimi, Ortodoks Hristiyanlık, Müfredat, Okul.

Akpınar, Ö. (2024). Moldova'daki Devlet Okullarında Din Eğitimi. İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 13(1), 305-324. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1344048>

Geliş Tarihi	17.08.2023
Kabul Tarihi	22.03.2024
Yayın Tarihi	31.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, İstanbul, Türkiye, omerakpnr25@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5007-7880.

Religious Education in Moldovan Public Schools

Ömer AKPINAR¹

Abstract

Moldova, a South Eastern European country, is religiously Orthodox Christian. The state is secular. However, freedom of belief is a constitutional right in Moldova. As a former Soviet country, Moldova, like other Soviet countries, had an officially atheist society. Due to the democratic environment that emerged after independence, religious institutions were opened. There was a demand for religious education in the society. For this reason, religious education was introduced in schools. Today, religious education is studied and thought from primary school to high school. Religious education is available at all levels of education. Religious education, which first started as moral education, has expanded over time to include theological education. Yet, religious education is not compulsory. Religious education, which was taught as an elective, was separated from moral education in time and started to be taught as an independent course. Moral and spiritual education remained compulsory in primary school. Theology lessons are taught in accordance with several sectarians of Christianity. Although the majority of the population belongs to the Russian Orthodox Church (ROK), Evangelical Christians and Seventh-day Adventists are taught in public schools. On the other hand, due to the conflict between the Romanian Orthodox Church (ROOK) and the ROK, Orthodox religious education is taught under the name of the Orthodox Denomination of Religion, without mentioning the name of the church. This study investigates religious education in Moldovan schools. The process of religious education in post-Soviet Moldova is examined. How religious education is practiced in the country and at which levels of education has been investigated, the curricula and textbooks of the courses have been analyzed.

Keywords: Moldova, Religious Education, Orthodox Christianity, Curriculum, School.

Akpınar, Ö. (2024). Moldova'daki Devlet Okullarında Din Eğitimi. *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13(1), 305-324. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1344048>

Date of Submission	17.08.2023
Date of Acceptance	22.03.2024
Date of Publication	31.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹Dr., Republic of Türkiye Ministry of National Education, Political Science and International Relations, Istanbul, Türkiye, omerakpinar25@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5007-7880.

Giriş

Moldova 27 Ağustos 1991 yılında Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsızlığını elde eden bir Güney Doğu Avrupa ülkesidir. Ülke, coğrafi olarak, bazen Balkanlar'da bazen de Doğu Avrupa'da gösterilmektedir. Resmi olarak Moldova Cumhuriyeti kendisini Kuzeydoğu Balkan ülkesi olarak tanımlamaktadır. Prut ve Dinyester nehirleri arasında bulunan ülke bulunduğu yer itibariyle her üç tanıma da uygundur.

Moldova'nın yüzölçümü 33.843,5 kilometre karedir. Başkenti Kişinev'dir. Ülke doğu, kuzey ve güneyden Ukrayna'ya, batıdan ise Romanya'ya komşudur. Romanya sınırı boyunca Prut nehri geçer. Ukrayna ile 939 km Romanya ile 450 km sınıra sahiptir. Denize ulaşımı yoktur. Ancak Ukrayna ile yapılan anlaşma gereği Ukrayna limanını kullanabilmektedir (Republic of Moldova, t.y.). Ülke nüfusu 2022 sonu itibariyle 2.603.813 kişidir. Bu sayıya ayrılıkçı bölge olan ve kendisini bağımsız devlet olarak tanımlayan Transdinyester bölgesi dahil değildir (Moldova İstatistik Bürosu, 2023).

Moldova'nın hoşgörü ülkesi olduğu kabul edilmektedir. Pek çok etnik grup bir arada yaşar. Etnik gruplar coğrafi olarak bir bölgede toplanmamıştır. Transdinyester'in ayrılıkçı durumu, Gagavuzya'nın otonomi yapısı etnik sebeplerden kaynaklı gözükse de her iki yapı da kendi içinde farklı etnik grupları barındırır. Arka arkaya sıralanmış köyler farklı etnik yapılarda olabilir. Bir köy Bulgar köyüken bir sonraki köy Tatar, daha sonraki Gagavuz veya Moldovan olabilir. Bu sebeple Moldova içine girilmeden anlaşılması zor bir ülkedir. Bu çalışmada Moldova okullarında din eğitimi üzerinde durulmuştur. Her konuda olduğu gibi din ve din eğitimi konusu da Moldova'da hem gerilim hem de hoşgörü konusudur.

Çalışmada Moldova'daki devlet okullarında din eğitimi konu edinmiştir. Moldova'daki devlet okullarında din eğitiminin tarihi süreci, hukuki temelleri, din eğitimi veren kurumların örgütlenme şekli veya Eğitim Bakanlığı bünyesindeki ne tür okullarda hangi sınırlılıklarla din eğitiminin verildiği, din eğitimi müfredat ve ders kitaplarının içeriği ve din eğitiminin paydaşları olan okul, öğretmen ve yönetimin durumları temel sorunsaldır.

Çalışmada doküman analizi yöntemi uygulanmıştır. Özellikle yasal metinlerde birincil kaynaklara gidilmiştir. Bakanlıkların ve diğer kurumların raporları incelenmiştir. Bu çalışma Türkçe tektir. Micheal Bruchis'in (1997) Sovyet dönemi ile bağımsızlık dönemi din eğitimi karşılaştırdığı çalışmasıyla Viorica Goraş-Postica'nın (2018) "Moldova'da Din Eğitimi" çalışmalarından başka İngilizce literatürde başka çalışma yoktur. Çalışmalar incelendiğinde, yazarları Moldovan olan bu iki çalışmanın da politik kaygılar taşıdığı değerlendirilmektedir.

Moldova'da Tarih, Devlet, Toplum ve Din

Moldova'nın tarihi çok eskilere dayanır. Moldovalıların ve aynı zamanda Romanyalıların anavatanı olarak bilinen antik Dacia bölgesi ve Moldova'nın tarihi, Britannica'da (2023) şu şekilde açıklanmıştır:

Moldovanların anavatanı, Prut nehrinin her iki yakasındaki toprakları içine alan, eski çağlarda Dacia olarak bilinen bölgedir. M.S. 106 yılında Romalılar tarafından işgal edilen bu bölge bir Roma eyaleti haline getirildi. 275-566

yılları arasında Tuna nehrinin sol yakasını da içine alan Dacia, Gotların ve Hunların istilalarına sahne oldu. 6'ncı yüzyıldan itibaren bölgeye Slavların akınları ve göçleri başladı. 10 ve 13'üncü yüzyıllar arasında aynı bölge, bu kez Peçenek, Kuman ve Tatar göçlerine tanıklık etti. Bu göçler sonunda Dacialılar daha güvenli olduğunu düşündükleri Karpat bölgesine çekilmeye başladılar. Transilvanya'yı da içine alan bölgede, 12'nci yüz yılın sonundan itibaren, aralarında Transilvanya Voyvodalığı (1250'ler), Wallachia Prenslığı (14'üncü yüzyıl başları) ve Moldova Prenslığı'nin de (14'üncü yüzyıl ortaları) bulunduğu bir takım politik yapılar ortaya çıktı. Daha sonraki dönemlerde Transilvanya Macar akınları ve fethi ile karşı karşıya kalırken, Wallachia ve Moldova Macarların, Tatarların, Polonyalıların ve Türklerin akınlarına maruz kaldı.

Osmanlı isimlendirmesiyle Eflak ve Boğdan (Moldova), 14 ve 15'inci yüzyıllarda Mircea ve Stefan¹ (1457–1504) gibi voyvodaların liderliğinde bir süreliğine de olsa bağımsızlıklarını kazanmayı başardılar ama daha sonraki dönemlerde Osmanlı yönetimini kabul etmek zorunda kaldılar. Bunlardan özellikle Moldova (Boğdan) genel itibarıyla 1538'den 1812'ye kadar Osmanlı idaresinde kaldı (Bruchis, 1996, s. 7). Fakat bu süreçte Moldova Osmanlıya bağlı bir voyvodalık (vassal) olsa da Osmanlı, hiçbir zaman, tam bir bütünlük sağlayamadı. Bölge 1812 Bükreş Antlaşmasıyla Rus Çarlığı egemenliğine girdi (Vahl&Emerson, 2004, s. 1). 1918 yılında Büyük Romanya'ya katılan Moldova 2. Dünya Savaşı sonrası tamamen SSCB'nin oldu. 1991 yılı bağımsızlık ilanına kadar Moldova Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adında SSCB'nin bir cumhuriyeti olarak yaşadı (Negură, 2016, s. 542). 1991 yılından bugüne bağımsız bir cumhuriyet olarak varlığını sürdürmektedir.

Moldova yarı başkanlık sistemiyle yönetilir. Dört yıllığına seçilen cumhurbaşkanı ile yine dört yıllığına seçilen meclis birlikte çalışır. Meclisin içinden bir başbakan ve bakanlar kurulu seçilir. Meclis 101 sandalyelidir. Anayasa değişikliği nitelikli çoğunlukla gerçekleşir (68 vekil) (*The Constitution of the Republic of Moldova*, 1994, md. 143, (1)).

Moldova Cumhuriyeti üniter bir devlettir (*The Constitution of the Republic of Moldova*, 1994, md. 1, (1)) ve etnik olarak Türk olan Gagavuzların yaşadığı bölge otonomdur (*The Constitution of the Republic of Moldova*, 1994, md. 111, (1)). Ayrıca 1994 yılından beri donmuş çatışma bölgesi² olarak Transdinyester bölgesi Moldova'dan ayrıdır. Bölge kendisini Transdinyester Moldovan Cumhuriyeti olarak tanımlamaktadır. Eski Moldovan Sovyet'inin devamı olduğunu iddia eder. Moldova topraklarının yaklaşık %10'una sahiptir. Yüzölçümü 4.163 kilometre karedir. Nüfusu 465.100 kişidir ve Başkenti Tiraspol'dur (Transdinyester Moldovan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2023). Bölge Rus Ordusu unsurlarınca korunur.

Moldova çok sayıda etnik unsuru barındıran bir yapıdadır. Ancak nüfusun büyük çoğunluğu Romanyalılarla aynı kökendir. 2014 yılında yapılan kapsamlı bir

¹ Stephan CelMare (1457-1504) Moldova'nın ulusal lideridir.

² Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, askeri müdahaleler de dahil, eski Sovyet coğrafyasında meydana gelen şiddet olaylarını tanımlamak için "donmuş çatışma bölgesi (frozen conflict zone)" tabiri kullanılmaktadır. Örnek olarak Karabağ, Abhazya veya Transdinyester verilebilir.

araştırmaya göre ülkede yaşayan insanların %75,1'i kendisini Moldovan olarak tanımlarken %6,6'sı Ukraynalı, %7'si Rumen (Romanyalı), %4,6'sı Gagavuz (Ortodoks Türk), %4,1'i Rus, %1,9'u Bulgar ve %0,3'ü de Roman olarak tanımlamıştır (Moldova İstatistik Bürosu, 2023).

Ülkenin temel geçim kaynağı tarımdır. Sanayisi gelişmemiştir. Yurt dışından gelen döviz önemli bir ekonomik girdidir. Avrupa'nın en fakir ülkesi olarak bilinir. Ülkede nüfus sürekli azalma eğilimindedir. Özellikle doğum oranlarındaki düşüş çok serttir. Bağımsızlığını kazandığı günden bugüne nüfus yaklaşık 1,5 milyon insan (dörtte biri) azalmıştır. Bu azalma öğrenci sayılarında da gözlemlenmektedir. 2003 yılında 580.000 kişi olan ilkö, orta ve lise öğrenci sayısı 2018 yılında 350.000 ve 2021 yılında 336.000'e gerilemiştir (Akpınar, 2021, s. 110, 132,149).

Moldova'da her yerleşim biriminin girişine Hz. İsa'nın veya Hz. Meryem'in anıtı dikilmiştir. Bazen küçük bir şapel veya sembolik bir dini yapı görülür. Esasında dindar bir toplum olan Moldovanlar aynı zamanda seküler hayat tarzına sahiptirler.

Moldova'da 2004 ve 2014 yılında yapılan kapsamlı bir araştırmada insanlara hangi dine mensup oldukları sorulmuştur. Buna göre ülkede yaşayan insanların %96,8'i kendisini Ortodoks Hristiyan olarak tanımlamıştır. Bugünkü durum verilerden çok farklı değildir. 2004 ve 2014 verilerine göre Moldova'da dini inanç durumu Tablo 1'deki gibidir (Moldova İstatistik Bürosu, 2014).

Tablo 1:

2004 ve 2014 Yıllarına Göre Moldova'da Dini Aidiyet

Din veya mezhep	Kişi		Toplam oran		İfade eden oran	
	2004	2005	2004	2014	2004	2014
Dinini Belirtmeyen	30.727	193.042	2,8	6,9	-	-
Dinini Belirten	3.307.605	2.611.759	97,8	93,1	100	100
Ortodoks	3.158.015	2.611.759	93,3	91,1	90,5	96,8
Evangelist Baptist	32.754	25.380	1	0,9	1	1
Katolik	5.354	2.745	0,2	0,1	0,2	0,1
Ateist	12.754	5.514	0,4	0,2	0,2	0,2
Toplam	3.338.332	2.804.801	100	100	100	100

Tablo 1'de belirtildiği üzere ateistlerin sayısı 2004'ten 2014'e, on yıl içinde, sert biçimde düşmüştür. Diğer dinler (İslam ve Yahudilik) sayıca çok azdır. Evanjelist Baptistler sayıca azalmış ve Yahova Şahitleri 2004 yılında hiç olmamasına rağmen 2014 yılı 17.341 kişi olarak tanımlanmıştır. Katoliklerin oranı ise sırasıyla sadece 0,2 ve 0,1'dir. Sonuç olarak Moldova bir Ortodoks Hristiyan ülkesidir. Ancak Hristiyanlığın bölünmüşlüğü ve çatışması Moldova'da sessiz biçimde devam etmektedir. Şüphesiz bu çatışmanın temeli

siyasidir. Romanya ile Rusya taraftarlarının ideolojik tartışmaları din üzerinden de sürmektedir.

Bu noktada Ortodoksluk üzerine bir açıklama yapmakta fayda vardır. Kanonik yasalara göre her etnik grubun kilisesi olabilir. Etnik grup modern dönemde ulus olarak yorumlanmış ve her devlet ilk fırsatta kendi merkezi kilisesini kurmuştur. Romanya bağımsızlığını aldığı zaman Romanya Ortodoks Kilisesi'ni (RoOK) 1885 yılında kurmuş ve ayin dilini Rumence olarak değiştirmiştir. Önceki ayin dili Slav dilidir, yani Rusçadır. Ortodokslukta din aynı zamanda devleti temsil eder. Yani din kimlik oluşmasının temel unsurudur (Turcescu&Stan, 2003, s. 458). Diğer yandan Moldova'daki kiliselerin büyük çoğunluğu Rus Ortodoks Kilisesi'ne (ROK) bağlıdır. Her iki kilisenin de Moldova'da birer Metropolitliği vardır. Kiliselerin ibadet dilleri farklıdır. Sadece dilde değil aynı zamanda ibadet şekli ve takvimleri de farklıdır. RoOK Gregoryan takvimi uygularken ROK Julian takvimi uygular. Bunun gibi farklılıklar temelde iki kiliseyi karşı karşıya getirir (Kamp, 2017, s. 4).

Moldova'da büyük bir inanç bölünmüşlüğü yaşanmaktadır. Ortodokslara ait merkezi Kişinev'de olan iki farklı Metropolit Kilise vardır. Rus Patriği'ne bağlı resmî adıyla Kişinev ve Tüm Moldova Metropolitliği Kilisesi bağımsızlıktan beri vardır ve kendisinin Moldova'daki Ortodoksların tek temsilcisi olduğunu iddia etmektedir. Kilisenin bu iddiası resmî makamlarca onaylanmıştır. Bu kilisenin yaklaşık 1.000 kilisesi vardır ve ayin dili Rusçadır (Eski Slav dili). Diğer yandan 2002 yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) kararı ile yasal statü kazanan ancak bu tarihe kadar "de facto" olarak varlığını sürdüren, merkezi Kişinev'de olan, Romanya Patriğine ya da Romanya Papalığına bağlı Besarabya Metropolit Kilisesi bulunur. Bu kilisenin ise yaklaşık 120 kilisesi vardır. Ayin dili Rumence'dir. İki Ortodoks grup birbirlerini politik amaçlar peşinde olmakla suçlamaktadırlar (Turcescu&Stan, 2003, s. 443, 455, 465).

Türkiye açısından Moldova denilince akla Gagavuzlar gelmektedir. Bu noktada Gagavuzlarla ilgili kısa bilgi vermek gerekir. Balkanlar ve Güney Doğu Avrupa tarih boyunca Türklerin vatanı olmuştur. Peçenek akınından bugüne, Türkler ve Türkçe bu bölgenin asli unsurudur. Moldova'daki Gagavuzlar da esas anayurtları olan Dobruca'dan bu bölgeye göç etmişlerdir. Dilleri Gagavuzcadır ve Anadolu Türkçesinin bir aksanıdır. Gagavuz isminin Selçuklu Sultanı 2. Gıyasettin Keykavus'tan geldiği iddia edilir. Esasında Selçuklu torunudur. Dinleri Ortodoks Hristiyanlıktır. Rus Ortodoks Kilisesi'ne bağlıdırlar. Ancak dini terimleri İslamidir. Allah, peygamber, hayır, şer vs. sosyal hayattaki kelimelerde Müslümanlığın etkileri çoktur. Yetim insanlara "ahretlik" demeleri gibi pek çok şaşırtıcı kelimeyle karşılaşılabilir. Gagavuz kimliğinin oluşmasında en önemli kişi bir papaz ve iyi bir entelektüel olan Mihail Çakır'dır (1861-1938). "Besarabyalı Gagavuzların İstoriyası" en önemli eseridir. Atatürk'le mektuplaştığı ve dönemin Romanya büyükelçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver'le yakın arkadaş olduğu bilinir (Hünerli, 2022, s. 69).

Eğitim, Okul ve Din

Moldova eğitim sisteminin (MES) temelinde Sovyet eğitim sistemi vardır. Bağımsızlık sonrası hızlı bir reforma tabi tutulmuştur. MES diğer ülkelerdeki genel eğitim sistemine uygun olarak okul öncesi, ilköğretim (ilkokul ve gimnazi), orta öğretim (meslek liseleri ve genel liseler) ve yükseköğrenim olarak yapılanmıştır. Eğitim sisteminin tasnifi ve yaş grubu aşağıda verilen Tablo 2'deki gibidir.

Tablo 2

Moldova Eğitim Sistemi

Eğitim türü	Okul türü	Yaş aralığı (Yıl)
Okul Öncesi	Kreş ve Anaokulu	1-6
İlköğretim	İlkokul ve Gimnazi	7-15
Ortaöğretim	Lise	16-19

Tablo 2’de görüldüğü gibi Moldova’da eğitime başlama yaşı 6’dır. Bir yıl zorunlu olarak okul öncesi eğitimi uygulanır. Bu eğitimde temel bireysel ve sosyal alışkanlıklarla birlikte okuma-yazma ve aritmetik öğretilir. Sene sonunda ilkokula geçiş sağlanır. 4 yıllık ilkokul eğitiminden sonra sınav yapılır ve bu sınav sonucunda başarılı olan öğrenciler 5’inci sınıfa; yani gimnaziye başlar. 5 yıllık gimnazi eğitimini başarıyla tamamlayan ve gimnazi bitirme sınavlarında başarılı olan öğrenciler liseye devam edebilirler. Lise teorik lise ve kolej olmak üzere iki gruba ayrılır. Teorik lise genel lise hükmündedir. Program sözel bölüm (*humanityclass*) ve sayısal bölüm (*realclass*) olmak üzere iki farklı şekilde sınıflandırılır. Sözel bölüm edebiyat ve sosyal bilimler ağırlıktayken sayısal bölümde matematik ve fen bilimleri ağırlıktadır. Teorik liselerin eğitim-öğretim yılı 3 yıldır. Bunun yanında kolej diye isimlendirilen meslek liseleri vardır. Meslek liseleri 4 yıllıktır. Ayrıca özel öğrenci kabul eden sanat, spor ve bilim liseleri vardır.

Zorunlu eğitim 1 yıl okul öncesi, 4 yıl ilkokul ve 5 yıl gimnazi olmak üzere toplamda 10 yıldır. 4. yılın sonunda ve 9. yılın sonunda okul bitirme sınavları yapılır. Bu sınavlar ulusal bazda olur ve hazırlanan sorular okullara gönderilerek sınav uygulaması gerçekleştirilir. Sınavlardan başarılı olan öğrenciler bir sonraki eğitim kademesine geçer. Ayrıca lise son sınıfta bakalorya (*bacalaureat*) sınavı uygulanır. Bu sınava meslek liseleri girmek zorunda değildir. Ancak üniversite okumak isteyen meslek lisesi mezunları bu sınava sözel veya sayısal alanların herhangi birinden girmek zorundadır. Bu sınav genel lise için mezun olma şartıdır (Ulusal Müfredat Ajansı, 2023).

Moldova Cumhuriyeti Anayasası 35. Maddesine göre okul öncesi birinci yıl ve ilköğretim zorunludur. Devlet okulları ücretsizdir. Okullarda dil sınırlaması yoktur. Ancak Rumence en az dört saat olmak üzere zorunludur. Resmi dil Rumence’dir. Örneğin Gagavuzya’nın eğitim dili Rusçadır. Ancak her okulda en az dört saat Rumence eğitimi verilir.

Anayasanın 35. Maddesinin 8. Fıkrası şu şekildedir: “Kanunlara uygun olmak üzere devlet dini eğitim alma özgürlüğünü garanti altına alır. Devletin eğitim sistemi laikdir.” Pratikte de okullar laikdir. Esasında dinin sosyal hayatta ve kamu kurumlarına bir tahakkümü söz konusu değildir. Dini içeren semboller çok yoğun olmasa da görünür biçimde kullanılır. Ancak dini semboller çoğu kez dinden ziyade estetik amaçlıdır. Haç şeklinde kolye, küpe veya bir haçın bir kurumun bir köşesinde asılı olması gibi görsel olarak kullanılır.

Okullarda Din Eğitimi

Devlet okullarında din eğitimi, ilkokulda ahlak ve maneviyat eğitimi olarak zorunlu ve

din dersi olarak seçmeli; ortaokul (gimnazi) ve lisede sadece din dersi olarak seçmeli okutulmaktadır. İlköğretimlerdeki ahlak ve maneviyat eğitimi Ahlak ve Maneviyat Eğitimi (Educația moral-spirituală) adı altında verilmektedir. Bu ders genellikle ahlaki kazanımlara odaklanmıştır. Ancak içeriğinde dini konular da vardır. Seçmeli din dersi ise 1-9. sınıflar arası “Evanjelist Hristiyanlar ve Yedinci Gün Adventistleri İçin Din” ve “Din, Ortodoks Mezhebi” adı altında; 1-12. sınıflar arasında ise sadece “Din, Ortodoks Mezhebi” adı altında okutulmaktadır (Moldova Eğitim ve Araştırma Bakanlığı, 2023).

Tablo 3
Din Eğitimi Verilen Dersler ve Sınıflar

Kademe	Sınıf	Dersler			
		<i>Ahlak ve Maneviyat Eğitimi</i>	<i>Hoşgörü Eğitimi</i>	<i>Evangelist Hristiyanlar ve Yedinci Gün Adventistleri için Din</i>	<i>Din, Ortodoks Mezhebi</i>
İlkokul	1	Zorunlu (1 saat)		Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)
	2	Zorunlu (1 saat)		Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)
	3	Zorunlu (1 saat)		Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)
	4	Zorunlu (1 saat)		Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)
Gimnazi	5		Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)
	6		Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)
	7		Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)
	8		Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)
	9		Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)
Lise	10				Seçmeli (1 saat)
	11				Seçmeli (1 saat)
	12				Seçmeli (1 saat)

Tablo 3’te de görüldüğü üzere “Ahlak ve Maneviyat Eğitimi” (Educația moral-spirituală) dersinin haftalık 1 (bir) saat zorunlu olarak okutulduğu görülür (Moldova Eğitim, Kültür ve Araştırma Bakanlığı, 2018). Genel olarak haftalık ders yükü ilköğretim sınıflarında 24 ila 30 saat arası değişmektedir. Eğitim süresi 33 hafta olarak planlanmıştır. Bu sebeple tüm eğitim yılı boyunca ilköğretimin ilk dört yılında (ilkokul) zorunlu olarak ahlak dersi okutulur. İlköğretimin ikinci kısmında ise bu dersin devamı niteliğinde “Hoşgörü Dersi” (Educația pentru Toleranță) okutulur. Hoşgörü Dersi seçmelidir (Moldova Eğitim Bakanlığı, 2015).

Bu derslerin yanında, iki tane ayrı doğrudan din dersi vardır ki isimleri yukarıda gösterildiği gibi “Evanjelist Hristiyanlar ve Yedinci Gün Adventistleri İçin Din” (Evanghelic și Adventist de Ziua a Șaptea) (Moldova Eğitim Bakanlığı, 2011a) ve “Din, Ortodoks Mezhebi” (Religie, Cultul Ortodox) şeklindedir (Moldova Eğitim Bakanlığı, 2011b; 2017) dersleridir. Gimnazide bu derslerin seçimi, ilkokullarda olduğu gibi veliye bırakılmıştır. Veli bir dilekçeyle seçmeli olan dersin öğrencisi tarafından alınmasını isteyebilir. Liselerde de bu dersler seçmelidir ve haftada 1 (bir) saat okutulur.

Hem Evanjelistler hem de Advenistler esasında Hristiyanlığın Protestan mezhebindedir. Yani “Evanjelist Hristiyanlar ve Yedinci Gün Adventistleri için Din” dersinin amacı azınlıkların din eğitimi ihtiyacını karşılamaktır.

Moldova eğitim sisteminde meslek liseleri kolej olarak isimlendirilir. Kolejlerde, Türk eğitim sistemindeki imam hatip okullarına karşılık gelen bir bölüm olan Teoloji bölümü açmak mümkündür. Ancak bu bölüm sadece bir tane vardır. O da Soroca şehrinde Mihail Eminescu Koleji’ndedir (*Colegiul Mihai Eminescu din Soroca*). Bölümde 2022 itibariyle sadece 7 öğrenci vardır. Bu okuldan başka din eğitimi veren müstakil devlet okulu yoktur (*Colegiul Mihai Eminescu din Soroco*, 2023).

Hukuki Statü

Moldova’da din eğitiminin referansı anayasadır. Moldova Cumhuriyeti Anayasası 35. madde 8. Fıkrası: “Devlet, kanunlara uygun biçimde, din eğitimi özgürlüğünü garanti altına alır. Devletin eğitim sistemi laikdir.” şeklindedir. 17.08.2007 tarihli Moldova Resmi Gazetesi’nde yayınlanan, 11.05.2007 tarih ve 2007/125 sayılı parlamento kararıyla kabul edilen “Din, Düşünce ve İfade Özgürlüğü” başlıklı kanunun 32. madde (7). fıkrası şu şekildedir (Parlamento Kararı, 2007): “Dini gruplar (*cultetere religioase*) ile devlet arasında varılan anlaşmalar veya işbirlikleri hariç olmak üzere, devlet okullarındaki tüm düzeylerde verilecek olan din ve ahlak dersi seçmeli ve isteğe bağlıdır.”

Esasında anayasa laik eğitimi vzetmiştir. Ancak Türkiye’de de benzerinin olduğu gibi din ve ahlak eğitiminin okullarda verilmesi, Moldova Anayasası’ndaki laiklik ilkesine karşı bir durum olarak yorumlanmamıştır. 2007 yılında çıkarılan 125 sayılı yasa çok geniş dini özgürlükler içermekle birlikte din eğitiminin seçmeli ders olarak okutulmasını ve isteğe bağlı olması gerektiğini söyler. Genel olarak dini gruplar üzerine konuşulmaktadır. Ancak aynı kanunun 15. madde (5). fıkrası Ortodoks Hristiyanlığa pozitif anlam yükler. Bu madde “Devlet Ortodoks Hristiyanlığı ve Moldovan Ortodoks Kilisesi’nin Moldova Cumhuriyeti’nde yaşayan insanların hayatları, tarihi ve kültürü üzerindeki başlıca etkiyi ve önemi tanır.” diyerek Moldova insanı ile Ortodoks Hristiyanlık arasında bir bağ kurar.

Esasında 2007/125 sayılı kanunla dini eğitimin hedef aldığı kitle gimnazi ve liselerdir, yani 5 ve 12. sınıf öğrencileridir. Çünkü ilkokul 1-4 arası sınıflarda okutulan Ahlak ve Maneviyat Eğitimi dersi 2001 yılından beri uygulanmaktaydı. Ocak 2001 yılında yayınlanan müfredata göre Ahlak ve Maneviyat Eğitimi dersi zorunlu olarak okutulmaya başlandı. Müfredatın hazırlanmasındaki yasal dayanak 25.02.2000 tarih ve 844 sayılı parlamento kararıdır (Hükümet Kararı, 2010).

Gerçekten de 2000/844 sayılı kanun, yüksek öğrenim dahil diğer eğitim kademelerinde seçmeli olarak din eğitiminin sağlanacağını söyler. Ancak teknik olarak ilkokul hariç diğer eğitim kurumlarında nasıl bir din eğitimi uygulanacağına dair sınırlama veya kesin

emir vermez. Başka bir ifadeyle bu kanuna uygun bir yönetmelik veya hükümet kararnamesine dair ifade bulunmaz. Bu sebeple ilkokul üstü okullarda din dersinin seçmeli olarak okutulması 2010-2011 eğitim ve öğretim yılına kalmıştır. 2.07.2010 yılında çıkarılan 596 sayılı Hükümet Kararnamesi'yle 5-12'uncu sınıflarda ilgili dersin seçmeli olarak okutulacağı belirtilmiştir (Parlamento Kararı, 2000).

Müfredatlar ve Ders Kitapları

Moldova Eğitim ve Kültür Bakanlığı 2011 yılında, 2011-2012 yılından itibaren uygulanmak üzere Ulusal Müfredat Çerçeve Programı hazırlamıştır. Çerçeve programı Rumence ve Rusça olmak üzere iki farklı dilde yazılmıştır. Programda Ahlak ve Maneviyat Eğitimi dersi ilkokullarda 1'er saat zorunlu, din dersleri ilkokul, gimnazi ve liselerde ise 1'er saat seçmeli olarak tanımlanmıştır. Tekrar etmek gerekirse ilkokulda, zorunlu Ahlak ve Maneviyat Eğitimi dersinin yanında Din, Ortodoks Mezhebi dersi ve Evanjelist Hristiyanlar ve Yedinci Gün Adventistler için Din dersi seçmeli olarak okutulmaktadır.

Şekil 1

Ulusal Müfredat Çerçeve Programı

II. PLANUL-CADRU DE ÎNVĂȚĂMÂNT

2.1. Planul-cadru pentru clasele I – IX

Disciplina școlară	Aria curriculară		Învățământul primar				Învățământul gimnazial			
	Clasele/numărul de ore									
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	
Limbă și comunicare										
1. Limba și literatura română	8	7	7	7	6	6	5	5	5	
2. Limba străină	-	2	2	2	2	2	2	2	2	
3. Limba rusă*	-	-	-	-	2	2	2	2	2	
Matematică și științe										
1. Matematică	4	4	4	4	4	4	4	4	4	
2. Științe	-	1	1	1	1	-	-	-	-	
3. Biologie	-	-	-	-	-	1	2	2	2	
4. Fizică	-	-	-	-	-	1	2	2	2	
5. Chimie	-	-	-	-	-	-	1	2	2	
6. Informatică	-	-	-	-	-	-	1	1	1	
Educație socioumanistică										
1. Istoria românilor și universală	-	-	-	1	2	2	2	2	2	
2. Geografie	-	-	-	-	1	1	1	1	1	
3. Educație moral-spirituală	1	1	1	1	-	-	-	-	-	
4. Educație pentru societate	-	-	-	-	1	1	1	1	-	
5. Educație civică	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Arte										
1. Educație muzicală	1	1	1	1	1	1	1	1	-	
2. Educație plastică	1	1	1	1	1	1	1	-	-	
Tehnologii										
1. Educație tehnologică	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
Sport										
1. Educație fizică	2	2	2	2	2	2	2	2	2	
Consiliere și dezvoltare personală										
1. Dezvoltare personală	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
Discipline opționale	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
Număr total de ore	20	22	22	23	26	27	30	30	29	

Şekil 1'de görüldüğü gibi Ahlak ve Maneviyat Eğitimi dersi Sosyal-hümanistik ders grubunda gösterilmiştir. 3. ders olarak tabloda yer alan bu dersin Rumence adı "Educație moral-spirituală" dir. Ders ilk 4 yıl zorunludur. En alt satırda yer alan "Disciplineoptionale" seçmeli ders demektir. Seçmeli dersler arasında din dersleri de yer almaktadır.

Yukarda bahsedilen çerçeve müfredata göre Eğitim Bakanlığı Evangelist Hristiyanlar ve

Yedinci Gün Adventistleri için Din, Ahlak ve Maneviyat Eğitimi ve Din, Ortodoks Mezhebi dersleri için birer müfredat hazırlamıştır. Bu noktada hemen şunu belirtmek gerekir. Din dersleri müfredatı da dahil tüm müfredatlar Ulusal Müfredat Kurulu tarafından hazırlanmaktadır. Bu kurul son olarak 28.4.2016 tarih ve 279 sayılı Bakanlık emriyle oluşturulmuş bir kuruldur. Komisyon 20 kişiden oluşmaktadır. İstenildiğinde diğer kurumlardan yardım alınabilir ancak atanan (sorumluluk sahibi) kurul üyelerinin tamamı öğretmenler dahil ya bakanlık bürokratları veya üniversite akademisyenleridir. Önceki kurullar da yapı itibarıyla 2016 yılı kuruluyla aynıdır. Sadece kurula katılan isimler farklıdır (Bakanlık Emri, 2016).

Daha sonraki yıllarda müfredatlarda küçük değişikliklere gidilmiştir. Değişikliğin yapıldığı her yıl için doğrudan bakan onayı alınmıştır. Müfredatın gerek yazılması gerekse değişikliği genellikle üçlü çalışma grupları tarafından gerçekleştirilmiştir (Moldova Eğitim, Kültür ve Araştırma Bakanlığı, 2018). Müfredata göre kitaplar hazırlanmış ve okullarda halen bu kitaplarla eğitim-öğretim faaliyetleri devam etmektedir. Kitapların basım tarihleri 2019'dur.

İçerik

Okullarda okutulan derslerin müfredat ve ders kitapları içerikleri birbirinden farklıdır. Sadece derslerin adı değil müfredat ve ders kitabı içerikleri, pedagojik yaklaşımları ve hedef kitleleri birbirinden çok farklıdır. Ahlak ve Maneviyat Eğitimi dersi zorunlu olduğu için bu ders, bu çalışmada, diğer derslere göre daha ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Hem derslerin farklılığı hem de sınıf düzeyleri yukarıda bahsedilen üç dersin farklı paradigmalara hazırlandığını gösterir.

Ahlak ve Maneviyat Eğitimi dersi zorunlu ders olması sebebiyle her sınıfta ayrı okutulmaktadır. 1-4 arası tüm sınıflarda formal eğitimin bir parçası olan dersin müfredat yapısı Tablo 4'te özetlenmiştir (Moldova Eğitim ve Araştırma Bakanlığı, 2023).

Tablo 5

Ahlak ve Maneviyat Eğitimi Müfredatı Kazanımlar

Sınıf	Kazanımlar	İçerik
1	Manevi değerler, aile bağlamında değerler, çocuğun aile içindeki davranışları değerlendirebilme Sosyal hayatta manevi değerler, toplulukta çocuk davranışları, ahlaka dair İncil ayetleri, İncil hikayeleriyle ahlakı açıklayabilme.	Dostluk, eşitlik, ayrımcılığın önüne geçme: Okulumu ve sınıfımı önemsiyorum. Gelenek, nezaket, aile işbirliği, Noel kavramı ve kutlama: Ailemi önemsiyorum.
2	Okul ve aile bağlamında ahlaki ve manevi değerleri kavrayabilme. Kutsal günleri söyleyebilme, toplumsal kuralları tanıma, İncil'deki ve kültürel bazı iyi karakterleri tanıyabilme.	Doğruluk, dürüstlük ve iyi arkadaş olma, arkadaşına yardım etme: Okulumu, sınıfımı ve ailemi önemsiyorum. Güven, komşuluk, kutsal günler, iyilik, Hz. İsa'nın iyilikle ilgili İncil'deki benzetmeleri, İncil ve folklorda iyi karakterleri bilme: Her zaman doğruyu söylerim.
3	Manevi değerleri açıklayabilme, ailede ahlaki değerleri	Sabırlı olma, arkadaşlık, öğretmen ve arkadaşlarla iyi ilişki: Okulda ve evde

	tanımlayabilme ve davranabilme. Aileme ait gelenek ve görenekleri bilme. Hayatın temel normlarının ahlaki boyutunu kavrayabilme, İncil'deki ahlaki değerlerle gerçek hayatı ilişkilendirebilme.	herkesle iş birliği içindeyim ve herkese saygı duyuyorum. Kültürel miras, toplumsal değerler, kilisenin toplumsal önemi, dünyayı daha güzel yapma, Hz. İsa'nın sabrı, kibarlığı, yardımseverliğini İncil'de bulma: Çevremdeki insanlarla iyi ilişkiler kurarım.
4	Manevi değerleri açıklayabilme, ailede ahlaki değerleri tanımlayabilme ve davranabilme. Aileme ait gelenek ve görenekleri bilme. Hayatın içinden pratiklerle manevi ve ahlaki değerleri karşılaştırabilme. İncil'den gerçek hayata dair ahlaki değerleri tanımlayabilme. Eylemleri ve ahlaki değerini kıyaslayabilme.	Sabırlı olma, arkadaşlık, öğretmen ve arkadaşlarla iyi ilişki: Okulda ve evde herkesle işbirliği içindeyim ve herkese saygı duyuyorum. Dayanışma ve fedakârlık, bağlılık ve ülkeyi sevmeye. Ülkene dair kültürel mirasları sevmeye, ülkenin manevi zenginliği, kilisenin toplumdaki önemi, yardımseverlikte, sosyal uyumda kilisenin görevi.

Müfredatı bakıldığında dersin adına uygun şekilde ahlak ve maneviyat üzerine bir müfredat hazırlanmıştır. Modernizmin veya aydınlanmanın belki de en önemli sorunu yukarıdaki müfredatta da ortaya çıkmaktadır. Dünyevi değer üretme kapasitesinin dayanacağı yer neresi olmalıdır? Her toplumda ve ülkede olduğu gibi Moldova da cevabı dinde bulmuştur. Bu sebeple müfredatın çocuklara kazandırmaya çalıştığı birey, okul, aile ve toplum ahlaki yapısı son tahlilde Hz. İsa ve İncil'e dayandırılmıştır. Müfredat gelişim psikolojisini dikkate alarak ilkokulun her sınıf kademesinde kendisini tekrar etmiştir. İlk kazanımlar kavramlar ve bireysel ahlak iken ikinci olarak sınıf ve okul üzerinden ahlaki değerler ve maneviyat inşa edilmeye çalışılmıştır. Üçüncü olarak aile ve son olarak tüm toplum ahlak ve maneviyat için temel referanstır. Sadece 4. sınıfta toplum, devlet olarak tanımlanmıştır. Moldova'da okul öncesi eğitim zorunludur ve genelde 72 aylık çocuklar gider. Yani ilkokul 1. sınıfta Türk eğitim sistemindeki 2. Sınıfa, 4. sınıf ise 5. sınıfa tekabül eder. Yani 4. sınıf öğrencisi 12 yaşındadır. 12 yaş ise soyut döneme geçiş veya oyun çağından çıkış çağıdır ki bu yaşta devlet, millet gibi soyut kavramlar anlaşılabilir.

Diğer yandan, her sınıf düzeyinin son kazanımlarında ve içeriklerde dini değer ve kavramlara doğrudan atıf vardır. Hz. İsa, kilise ve İncil isim verilerek doğrudan kazanımlara konulmuştur. Ancak dini ifadeler teolojinin konusu değil ahlak eğitiminin konusu olarak kurgulanmıştır. Amaç İncil'i öğrenmek değil günlük hayatta iyi bir insan olmanın referansını veya örneğini İncil'de bulmaktır. Aynı çaba Hz. İsa ve kilise için de geçerlidir. Ancak bu haliyle bile bu ders din eğitiminin bir parçasıdır. Çünkü müfredata göre ahlakın ete kemiğe bürünmüş hali Hz. İsa'dır. Bu bilginin kaynağı ise İncil'dir ve kilise ahlaki ve manevi değerlerin Hz. İsa ve İncil üzerinden yeniden üretildiği yerdir. Böylece öğrenciler hayat ile dini kavramlar arasında rabita kurmaktadır.

Ahlak ve maneviyat ilişkisi ders kitaplarında da görülmektedir. Çalışmanın sınırlılıkları içinde sadece 2. sınıf ders kitabı incelenmiştir (Niculcea vd., 2019, s. 1-96). Kitap bakanlık tarafından basılmıştır, yani özel basımevi ürünü değildir. Kitabın ilk sayfalarında Moldova bayrağı ve Moldova milli marşı vardır. İçerisinde, pek çok yerde, milli ve manevi değerlere resim, şiir veya cümle şeklinde yer verilmiştir. Aynı şekilde din eğitimi

için de pek çok ifade, şiir veya resim kullanılmıştır. Mesela Noel Baba Atamız Nikolay (Moş Nicolae) ve Aziz Nikolay (Sfantul Nicolae) olarak isimlendirilmiştir. Kitapta 3 (üç) sayfa ona ayrılmıştır (40-42 arası). Noel Baba'nın bir papaz olduğu vurgulanmıştır. Yoksul ve çocukların manevi koruyucusu olarak tanıtılmıştır. Niculina Mireşan'ın "Atamız Nikolay (Moş Nicolae)" adlı şiirine yer verilmiştir. Noel Baba temasının bütününe bakıldığında konu din eğitimi anlayışıyla işlenmiştir. Konunun din eğitimi anlayışıyla işlenmesindeki kasıt Hristiyanlığın temel anlayış olduğudur. Yani Noel Baba Hristiyan bir figür olarak karakterize edilmiştir

Kitabın pek çok yerinde Hz. İsa ve Hz. Meryem işlenmiştir. Günlük ahlaki değerlerde de Hz. İsa'ya atıf yapılmıştır. Örneğin kitabın bir bölümünde (s. 50) bir baba ile bir oğulun arasında geçen diyalog özetle şu şekildedir: Oğul: "Tahtada yazan Altın Kural (Regula de Aur) nedir baba?", Baba: "Başkasının sana nasıl davranmasını istiyorsan sen de insanlara öyle davran. Bunun adı altın kuraldır. Bu kural kutsal babamız Hz. İsa'dan bize bir hediyedir." Bir başka örnek aşağıdaki resimde verilmiştir.

Resim 1

Hz. İsa'nın Doğumu Tasviri

Sărbătorile de iarnă în familie

Ceea ce contează de Crăciun nu e decorarea bradului, ci reunirea familiei.

Kevin Bright

1. Observă imaginea.

2. Prezintă conținutul imaginii, folosind reperele:

- Ce eveniment este prezentat în imagine ?
- Cine este Iisus Hristos?
- Cum sărbătorim Crăciunul și Anul Nou?

Cuvinte-cheie:
Crăciun
Anul Nou
bunăvoință
iertare
ajutor

3. Selectează și pune în *Cuția magică a valorilor* pe acelea, care simbolizează spiritul sărbătorilor de iarnă.
Bunăvoință, iertare, onestitate, pace, răbdare, prietenie, bunătate, credință, iubire, mărinimie, bucurie, respect.

43

EMS 2 2019.indd 43 04-Nov-19 10:50:21

Resim 1’de yer alan bilgiler doğrultusunda sayfanın başlığı “Kış tatilinde aile” şeklindedir. Ancak resim, alt bilgiler ve ifadeler tamamen dinidir. Resimde Hz. Meryem ve kucağında Hz. İsa tasvir edilmiştir. İnsanlar statü, meslek ve yaşları fark etmeksizin onlara gelmişlerdir. Hayvanlar bile onlara yönelmiş ve yukarıdan Allah’ın nuru Hz. Meryem, Hz. İsa ve diğer kişi üzerine düşmektedir. Hristiyanlar için bu tasvirler alışıldık resimlerdir. Hayvanları da işe katan kitap dini sembollere animistik mana vermiştir. Başlığın altındaki Kevin Bright’a ait alıntı: “Noel ağaç süslemek değil ailenin yeniden bir araya gelmesidir.” demektedir. Yani kış tatili okulun bir dönem olarak tatili değil dini bir gereklilik olarak anlatılmıştır. Resmin altındaki üç sorunun ilkinde, çocuklardan resimde ne gördüklerini anlatmaları istenmektedir. İkinci soru ise “Hz. İsa kimdir? (*Cine este Iisus Hristos?*)” şeklindedir.

Bir başka örnek ise şiirlerdir. Birkaç şiirde Hz. İsa veya Hz. Meryem işlenmiştir. Ama en ilginç “Göğe Bir Yıldız Yükseliyor” (*Steaua sus Rasare*) ilahisidir (s. 46). İlahide Hz. İsa’nın doğumu ve göğe yükselmesi coşkulu şekilde anlatılmakta ve Hz. Meryem de mutlu ve özel biri olarak tasvir edilmektedir.

Seçmeli olarak okutulan 1-9. sınıf Evanjelist Hristiyanlar ve Yedinci Gün Adventistleri için Din dersinin müfredata konulması azınlık hakların bağlamında değerlendirilebilir. Çünkü yukarıda verilen inanç istatistiğine bakıldığında Evanjelistlerin tüm ülkedeki oranı 2004 ve 2014 yılları için %1’dir. Seçmeli olarak okutulan ders haftada bir saat olmak üzere müfredatta 34 saat olarak planlanmıştır. Ders tamamen teolojik bir derstir. Mesela 1. sınıf 1. kazanımı şu şekildedir: “Hz. İsa’yı tanıma ve onu biricik koruyuculuğunu kavrama, Allah sevgisi ve O’na saygıyı görebilme ve gösterebilme.” (Moldova Eğitim Bakanlığı, 2011a) şeklindedir. Aynı kazanımın içeriğinde ise şu bilgiler veya başlıklar yer alır: “Tüm kainatı Allah yarattı, Allah inanan herkese yardım eder, İncil: Kutsal kitap ve Allah’ın sözleri, Allah bize Hz. İsa ve Hz. Meryem’le ilgili bilgiler veriyor, müjde Hz. İsa doğuyor, ölüm ve diriliş, sevgi ve affetme, kilise: Allah’ın evi.” (Moldova Eğitim Bakanlığı, 2011a). Diğer kazanım, içerik ve ders kitabı aynı formatta ve iki farklı mezhebin teolojik bakış açısını yansıtan, yalın dini eğitimi amaçlamaktadır.

Din, Ortodoks Mezhebi dersi ilkökul ve gimnazilerde olduğu gibi 10, 11 ve 12. sınıflarda da seçmeli olarak okutulur. Müfredat haftada 1 (bir) saat olmak üzere 35 hafta üzerinden hesaplanmıştır. Ders sosyal bilimler eğitiminin bir alt disiplini olarak tanımlanmıştır. Ders teolojik yapıdadır. Din dersinin temel öğretileri ve ayrıntıları işlenmektedir. Amaç dini eğitimden insani değerlere ulaşmak değil doğrudan dinin ritüel ve yapısı, ibadet ve pratiklerinin öğretilmesidir.

Örnek vermek gerekirse 10. sınıf 1. kazanım şu şekilde yazılmıştır: “Ortodoks Hristiyanlığın temel inanç tanımını, ulusal ve evrensel Hristiyanlığı bilme.” Bu kazanımın içeriği incelendiğinde, teolojik eğitimin, ilgili derste temel amaç olduğu görülür. 1. kazanımın içeriği şöyledir: “Hristiyanlığın tarihsel olarak ortaya çıkışı, gelişimi, Hristiyanlık bağlamında Ortodoks inancının özgünlüğü ve özellikleri” (Moldova Eğitim Bakanlığı, 2017). Bu dersin temel amacı dinin devlet eliyle yaygınlaştırılmasıdır. Dolayısıyla temel eğitimin bir parçasındansa Moldova’nın toplumsal yapısına uygun olarak seçmeli ders şeklinde uygulanmaktadır.

Dini/Özel Okullarda Din Eğitimi

Dini okul Moldova’da üniversite ve lise şeklinde örgütlenmiştir. Kolej olarak

isimlendirilen ve Türk eğitim sisteminde meslek lisesi olarak tasarlanan okullar mevcuttur. Bu okullar istedikleri zaman dini eğitim veren bölüm açabilirler. Buna en iyi örnek Soroca şehrindeki Mihail Eminescu Koleji'ndeki din bölümüdür. Ancak bu bölüme ilgi çok düşüktür. İlk açıldığında 12 öğrencisi olan bölüm bugün 7 öğrenciyle eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmektedir (Moldova İstatistik Bürosu, 2020).

Üniversitelerde din eğitimi devlet üniversitelerinde ve kiliselerin desteklediği üniversitelerde farklı olacak şekilde yapılanmıştır. Moldova Devlet Üniversitesi (Universitatea de Stat din Moldova) 2018 yılında Eğitim Bakanlığı'nun izniyle "Dinlerin Kültürü ve Tarihi" isimli yüksek lisans programı açmıştır (Moldova Devlet Üniversitesi, 2018). Aynı üniversitede ve Ion Crianga Devlet Pedagoji Üniversitesi'nin sosyal bilimler bölümünde (psikoloji ve sosyoloji), tarih bölümleri içinde Din Öğretimi Ana Bilim Dalı bulunmaktadır (Ion Creanga Devlet Pedagoji Üniversitesi, 2023). Kiliselerin desteklediği üniversiteler veya dini amaç için kurulan üniversiteler vardır. Örneğin ABD merkezli Bethel Kilisesi'ne bağlı Divitia Gratiae Üniversitesi teoloji üniversitesidir (Divitia Gratiae Üniversitesi, 2023). Aynı şekilde Moldovan Metropolitliğine bağlı Teoloji Akademisi mevcuttur.³ Akademide din eğitimi verilmekte ve din öğretmeni yetiştirilmektedir. Ayrıca Moldova'da din eğitiminin verildiği birkaç manastır vardır.

Özel okullar Moldova Eğitim Bakanlığı'na bağlıdır. Devlet okullarındaki programları uygulamak zorundadırlar. Diğer yandan yabancı ülkelerin özel rejimlerle kurdukları okullar vardır. Bu okullarda ise belirli bir standart yoktur. Yabancı okulların kurulması doğrudan meclis kararına bağlı olduğundan sıkı denetime ve esnek olmayan müfredat yapısına bağlıdır. Türk eğitim sisteminde azınlık okulları denilen okullara denk gelen okullar kendi din veya mezhebine göre dersler koyabilmektedir. Ülkede Müslüman azınlık topluluk yoktur. Bu sebeple Müslüman okulu bulunmamaktadır. Gagavuzya'da bulunan Süleyman Demirel Moldova-Türk Lisesi uluslararası okul niteliğindedir. Bu okulda din eğitimi verilmemektedir. Çünkü okulda gimnazi düzeyinde sadece 8 ve 9. sınıflar vardır. Bu sınıflarda, bu okula özel, seçmeli din dersi yoktur.

Din Dersi Öğretmeni Yetiştirilmesi ve Seçimi

Din dersi verecek olan öğretmenler üniversitelerin sosyal bilimler bölümünde yetiştirilmektedir. Moldova'da akademik disiplinlerde insani bilimler (hümanistik) diye bir kavram vardır ki bu bölüm psikoloji, sosyoloji, vatandaşlık ve ahlak eğitimi kapsamaktadır. Okullardaki psikolog aynı zamanda ahlak ve maneviyat dersine veya vatandaşlık dersine girebilir.

Diğer yandan Moldova Devlet Üniversitesi gibi din eğitimi alanında anabilim dalı veya yüksek lisans bölümü açan üniversiteler tarih ve benzeri bölüm öğretmenlerine sertifika vermek suretiyle din eğitimi öğretmeni unvanı vermektedir. Gerek sertifika yoluyla gerekse insani bilimler mezuniyeti yoluyla sertifika alan öğretmenler din eğitimi derslerine girebilmektedirler. Ayrıca merkezi kilise öğretmen yetiştirme konusunda yetkindir. Örneğin Rus Ortodoks Kilisesi'ne bağlı Moldovan Metropolitliğin Teoloji Akademisi öğretmenlik yeterlilik belgesi verebilmektedir.

³ Moldovan Metropolitliği Rusya Ortodoks Kilisesi'ne bağlı bir metropolitliktir ve Moldova'da bulunan kiliselerinde din hizmetlerini sürdürmek için papaz eğitimi vermektedir. Bunun yanında teolojik olarak akademik çalışmalar yapmaktadır (<https://teologie.md/>).

Pratikte kiliseden formasyona sahip papazlar din derslerine (Ahlak ve Maneviyat Eğitimi dersi hariç) girebilmektedirler.⁴ Ancak papazların, din eğitimi dersi vermek için dahi olsa, laik okullara girmesi halk tarafından olumlu karşılanmamış ve bu uygulama zamanla azalmıştır (Goraş-Postică, 2018, s. 146, 148). Diğer yandan kiliselerin veya papazların okullar üzerinde bir yaptırım gücü yoktur. Dernek veya vakıflar aracılığıyla da olsa okullardaki işleyişe veya öğretmen seçimine etki edememektedirler. Yukarıda bahsedildiği gibi sadece sosyal alan öğretmenlerine din dersi ehliyeti verebilmektedirler. Moldova'da kilise ve okullar kendilerine has örgütlenme şekillerine sahiptir ve öğretmen veya ders seçiminde kilise okullar üzerinde etkili değildir. Okullarda, din eğitimi için görevlendirilen ister öğretmen olsun ister papaz tüm personelin maaşını devlet ödemektedir. Okullara öğrenci sayısı ile sınıf sayısı durumuna göre ödenek gelmektedir. Öğretmenin bulunması, seçimi ve istihdamı okul eliyle yapılır ancak ödenek devlet tarafından yapılır.

Güncel Tartışmalar

Moldova'da Rus Ortodoks Kilisesi'ne (ROK) bağlı Moldova Metropolitliği ile Romanya Ortodoks Kilisesi'ne (RoOK) bağlı Besarabya Metropolitliği arasında çatışma vardır. İki kilise de birbirlerini siyaset yapmakla suçlamakta ve kendisini yetkili kilise saymaktadır. ROK'a bağlı binden fazla, RoOK'a bağlı yüz yirmi kilise vardır (Turcescu&Stan, 2003, s. 459). ROK ülkede güçlüdür ve resmi olarak tanınan kilisedir. Ortodoksluğun diğer mezhepleri de düşünüldüğünde din eğitimi ülkede tartışmalı bir konudur ancak konu hemen siyasileştikten açık şekilde konuşulmamaktadır.

Okullarda din eğitimi dersine öğrenci ve veliler ilgisizdir. Goraş-Postică yaptığı çalışmada bu ilgisizliği tespit etmiştir. Goraş-Postică (2018, s. 146) ilgisizliğin sebebinin (a) öğretmen eksikliği ve öğretmenin akademik yetersizliği, (b) okullardaki öğrenci sayılarında azalma, (c) velilerin din eğitimine karşı olumsuz tutumu ve okullara gelip din eğitimi alınmasına dair dilekçe vermektan imtina etmeleri, (d) genç öğretmenlerin eksikliği ve mevcut genç öğretmenlerin öğretmenlik mesleğini, özellikle dini alanda öğretmenlik mesleğini kariyer olarak görmemeleri, (e) öğretmenlerin kiliselerle olan mesafeli ilişkileri ve (f) din eğitimi için okullara giden papazların formasyon eksikliği olarak sıralamıştır.

Goraş-Postică (2018, s. 148) aynı çalışmasında velilerle görüşerek neden din eğitimi dersine mesafeli olduklarını araştırmıştır. Veliler genel olarak şu eleştirilerde bulunmuşlardır: (a) Okullarda Rus Ortodoks Kilisesi öğretmenleri okutulduğu için din

⁴ Bu noktada Moldova'da öğretmen olmanın şartları hakkında bilgi vermek gerekir. Moldova'da öğretmenler okul yönetimiyle iş sözleşmesi yaparlar. Öğretmen doğrudan okul müdürlüğüne başvurur ve gerekli evrakları beyan ettiği takdirde öğretmenliğe başlar. Türk eğitim sisteminde olduğu gibi merkezi bir atama yoktur. İkincisi öğretmenler özel bir kanuna tabi değildir. Öğretmenlik bir kariyer meslek değildir. Hatta öğretmenlik belgesi olan insanlar kuaförlük, kasiyerlik, garsonluk gibi meslekleri daha çok önemserler. Okullarda öğretmenle idare arasında yapılan iş sözleşmesi özel sözleşme hükmündedir ve kadro değeri yoktur. Bu sebeple formasyona sahip bir papaz okul yönetiminin belirlediği saatlerde ve istenilen sayıda derse girebilir. Okul müdürünün rızası yeterlidir. Papazın kiliseden görevlendirilmesi veya kilise üzerinden bir iş akdi söz konusu değildir. Okullarda din derslerine giren papazların diğer öğretmenlerden farkı yoktur. Tamamen okul müdürlüğünün emrindedir. Papazlar din dersleri hariç okullarda başka bir etkinlikte bulunmazlar. Böyle bir gelenek de yoktur.

eğitimi bir mezhebe indirgenmiştir. (b) Ders var ancak kaynak ve belge eksiktir. (c) Okula gelen papazlar modern elbiseler giymemektedirler. Özel kıyafetler (cassock) okulda doğru değildir. (d) Devlet laik eğitim öngörmekte, (bu sebeple) din eğitimi okullarda doğru bulmamaktadırlar.

Din eğitimi konusu, Moldova’da üst perdeden tartışılmasa da, toplumun değişik kesimlerini tatmin etmekten uzaktır. Yukarıda verilen atfa benzer çalışmalar da göstermektedir ki okul müdürleri ve papazlar da din eğitimi konusunda ortak ve net görüşe sahip değildir. Ancak konu sosyolojik bir konunun uzantısı olduğundan paydaşlar çok müdahil olamamaktadır. Din eğitimi nihayetinde velilerin inisiyatifindedir ve devlet bu eğitimin sağlanması için gerekli çalışmaları yapmaktadır.

Sonuç

Din konusu Moldova’da ideolojik tartışma meselesidir. Ülkede hem Rusya’ya hem de Romanya’ya bağlı metropolitlik vardır. Bu metropolitlikler aynı zamanda ideolojik olarak Rusya’ya veya Romanya’ya yakın siyasi yapıların da temsilcileridir. Bu sebeple politik tartışmanın uzantısı okullardaki din eğitimi etkilemektedir. Genel olarak veliler ve öğrenciler okullardaki din eğitiminden uzak durmayı tercih etmektedirler. Hem teknik hem politik hem de sosyolojik sebeplerle okullardaki din eğitiminin zayıf olması istenilen olmasa da beklenen sonuçtur.

Diğer yandan Moldova’da dini cemaat olarak kabul edilebilmek için Adalet Bakanlığı’ndan onay alınması gerekir. Bazı inanç grupları bu izni almada zorlandıklarını iddia etseler de geleneksel inanç grupları (Müslüman, Katolik, Protestan, Yahudi vs.) kendilerini kolayca devlete kabul ettirebilmektedirler. Okullarda, hastanelerde, yurtlarda veya orduda din hizmeti için bir talep olduğunda devlet bu gruplardan ücret karşılığı hizmet alabilmektedir. Yani devlet din eğitimi dahil din hizmeti vermekte özgürlükçü bir tutum içindedir. Aynı tutum ve hoşgörü Moldovan toplumunda da vardır. Ancak Moldova’da din eğitiminin problemi din eğitime karşı ülkedeki elitlerin mesafeli oluşu değil toplumdaki talebin azlığıdır.

Moldova eğitim sisteminde din eğitimi Ortodoksluk eğitimi üzerine inşa edilmiştir. Devlet müfredat programlarını ahlak ve maneviyat üzerine inşa etse de temel yaklaşım Ortodoksluk üzerinedir. Ancak ne toplumsal ne de sistematik olarak okullarda din eğitimi konusunda bir baskı söz konusu değildir. Hatta devlet azınlıklara dahi müfredat hazırlamıştır. Ülke nüfusunun %1’ini oluşturmamalarına rağmen Evanjelistlere seçmeli ders konulması bu duruma bir örnektir.

Eğitimin her kademesinde din eğitimi mevcuttur. Farklı mezheplerin de seçmeli ders olarak öğretildiği sistemde, yine seçmeli olmasına rağmen, eğitimin her kademesinde “Din, Ortodoks Mezhebi” dersi okutulmaktadır. Bununla birlikte “Ahlak ve Maneviyat Eğitimi” dersi ilkokulda zorunludur.

SSCB boyunca ateist rejime ve eğitime maruz kalmış insanlar bağımsızlık sonrası dini kurumları yeniden inşa ettiler. Buna bağlı olarak, ilk önce maneviyat eğitimi verilmeye başlandı. Bu sebeple 2001 yılından itibaren “Ahlak ve Maneviyat Eğitimi” adında bir ders müfredata konuldu ve okullarda verilmeye başlandı. 2010’dan sonra ise doğrudan din dersleri verilmeye başlandı. Seçmeli ders olarak 2010 sonrası konulan din dersleri Hristiyanlığın teolojik öğretileriyle ilgilidir.

Bütün eksikliklerine rağmen Moldova’da din eğitimi sürdürülmektedir. Ülkedeki din eğitiminde öne çıkan hususlar şu şekilde özetlenebilir: (a) Moldova’da din eğitiminin temeli Ortodoks Hristiyanlıktır. Ortodoks Hristiyanlık ülkede iki büyük mezhebe ayrılmıştır: Romanya’ya bağlı olan Besarabya Kilisesi ve Rusya’ya bağlı olan Moldovan Kilisesi. Bu bölünmeye rağmen genel Ortodoksluk üzerinden din eğitimi yapılmaktadır. (b) Din eğitimi okullarda seçmeli ders olarak okutulur. Mesela Din, Ortodoks Mezhebi dersi ilkokul ve gimnazilerde olduğu gibi liseler için de seçmeli derstir. Fakat Ahlak ve Maneviyat Eğitimi dersi ilkokul 1-4. sınıflarda zorunludur. Bu dersin 5-9. sınıflarda devamı Hoşgörü Eğitimi dersidir. Seçmeli olarak okutulan din dersleri ise tamamen teolojik içeriktedir. (c) Azınlık gruplar için de din eğitimi seçmeli olarak okutulur. Evanjelist Hristiyanlar ve Yedinci Gün Adventistleri için Din dersi azınlıkların din eğitiminde haklarının olmasına iyi bir örnektir. Ancak seçmeli derslerde velinin başvuru dilekçesi zorunludur. Bu sebeple azınlıkların din eğitim için okullara başvurusu sınırlıdır. Moldova çok etnikli ve inançlı toplum olduğundan insanlar kamusal alanlarda inançlarını söylemekten veya inanç konusunu tartışmaktan imtina ederler. (d) Din eğitiminde temel problemler öğretmen kalitesi ve sayısı, ders kaynakları, laik yapı, dine karşı toplumsal tutum, mezhep farklılıkları olarak sıralanabilir. Papazların pedagojik yeterlilikleri tatmin edici olmadığından okul yönetimleri ve veliler tarafından papazların derse girmesi tercih edilmemektedir. (e) Din dersi öğretmeni yetiştirme programları yeterli değildir. Bu yetersizliğin sebebi, öğretmen adaylarının sadece dini eğitime bakışında değil, öğretmenlik mesleğini kariyer meslek olarak görmemelerinden kaynaklanmaktadır. Hem ücret hem de toplumsal değer algısı öğretmenlik mesleğini cazibeli kılmaz. (f) Din eğitimi Moldova’da kamuoyu önünde tartışılan bir konu değildir. Çok mezhepli ve etnikli yapı din konusunda bir kırılma yaşamaktan toplumu uzak tutar.

Her ülkede olduğu gibi Moldova’da da din eğitimi toplumsal bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Fakat bu istek çok güçlü değildir. Temelde dindar bir topluma sahip olan Moldova SSCB’nin okullarındaki kurumsal mirası kısmen de olsa taşımaktadır. Bu sebeple din eğitimi toplumsal talebin bir sonucu olsa bile, çok yüksek değildir ve politik tartışmalarda kendisine yer bulmaz.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça / References

Akpınar, Ö. (2021). *Moldova: Sovyetlerden Sovyet Sonrası Döneme Kimlik Arayışları*, KDY Akademi: İstanbul.

Bakanlık Emri. (2016). *ConciliulNationalpentruCurriculum*. https://mecc.gov.md/sites/default/files/ordin_279_din_8.04.16.pdf.

Britannica. (2023). *Moldova*. <https://www.britannica.com/place/Moldova>.

Bruchis, M. (1996). *The Republic of Moldavia: From the Collapse of the Soviet Empire to the Restoration of the Russian Empire*. (Çev. Laura Treptow) Columbia University Press.

ColegulMihai Eminescu din Soroco. (2023). *Teoloji Bölümü Müfredatı*. <https://colegiulmeminescusoroca.edu.md/curricula-nationale/>.

DivitiaGratie Üniversitesi. (2023). <https://www.uni-dg.md/about/>.

Goraş-Postică, V. (2018). *Religious Education in Republic of Moldova: Official Approaches, Problems and Successful Practices*, Religious Education. İçinde E. Aslan & M. Rausch Ed.), *Religious Education* (s. 143-157). Springer.

Hükümet Kararı. (2010). *GuvernolHotatareNr. 596 din 02-07-2010*.

Hünerli, B. (2022). Mihail Çakır'ın Gagauzca-Rumence Sözlüğünde Geçen Hayvan Adları ve Hayvancılıkla İlgili Söz Varlığı. *Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları*, 4(1), 67-80.

IonCreanga Devlet Pedagoji Üniversitesi. (2023). <https://upsc.md/en/main-page/>.

Kamp, M. (2017). *An Orthodox Identity: The ROC as Russia's Soft Power Tool in the Post-Soviet Space: The Case of Moldova*. Bachelor Thesis, Russian Studies, Leiden University.

Moldova Devlet Üniversitesi. (2018). *Plan De Învățământ Plan of Study*. <https://usm.md/wp-content/uploads/Istoria-si-cultura-religiilor2.pdf>.

Moldova Eğitim Bakanlığı. (2011a). *Religiapentru predare creștinismului de ritevanghelic și adventist de ziua a șaptea*. https://mecc.gov.md/sites/default/files/document/attachments/religia_cultul_evanghelic_si_adventist_clasele_i-ix_0.pdf.

Moldova Eğitim Bakanlığı. (2011b). *ReligiaCultulOrtodox*. https://mecc.gov.md/sites/default/files/document/attachments/religia_cultul_ortodox_clasele_i-ix.pdf

Moldova Eğitim Bakanlığı. (2015). *EducațiepentruToleranță*. https://mecc.gov.md/sites/default/files/co_educatie_toleranta.pdf.

Moldova Eğitim Bakanlığı. (2017). *Religie, CultulOrtodox X-XII*. https://mecc.gov.md/sites/default/files/curriculum_religie_me_august.pdf.

Moldova Eğitim ve Araştırma Bakanlığı. (2023). *Ulusal Müfredatlar*. <https://mecc.gov.md/ro/content/invatamint-general>.

Moldova Eğitim, Kültür ve Araştırma Bakanlığı. (2018). *CurriculumNational*. https://mecc.gov.md/sites/default/files/curriculum_primare_site.pdf.

Moldova İstatistik Bürosu. (2014). *Kapsamlı Nüfus Sayımı*. <https://old.statistica.md/pageview.php?l=en&id=479&>.

Moldova İstatistik Bürosu. (2020). *Eğitim Raporu*. https://statistica.gov.md/public/files/publicatii_electronice/Educatia/Educatia_editia_20_20.pdf.

Moldova İstatistik Bürosu. (2023). *Moldova Nüfus Verileri 2014*. <https://old.statistica.md>.

Negură, P. (2016). The Republic of Moldova's transition: between a failed communism and an un-commenced capitalism. *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, XVI(4), 541-568.

Niculcea, T., vd. (2019). *Educati Moral-Spirituala Manual Pentru Clas a II*, Chişinău: Lyceum.

Parlamento Kararı. (2007). *Parlamentul Lege Nr. 125 din 11.05.2007*. <http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=1&id=324889>.

Parlamento Kararı. (2020). *Parlamentul Lege Nr. 844 din 25-02-2000*. https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=65592&lang=ro.

Republic of Moldova. (t.y.). *About Republic of Moldova*. <https://moldova.md/en/content/geography>.

The Constitution of the Republic of Moldova. (1994) https://www.constcourt.md/public/files/file/Actele%20Curtii/acte_en/MDA_Constitution_EN.pdf.

Transdinyster Moldovan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (2023). <https://mid.gospmr.org/en>.

Turcescu, L. & Stan, L. (2003). Church State Conflict in Moldova: the Bessarabian Metropolitanate. *Communist and Post-Communist Studies*, 443-470.

Ulusal Müfredat Ajansı. (2023). <http://aee.edu.md/>.

Vahl, M. & Emerson, M. (2004). Moldova and the Transnistrian conflict. *JEMIE - Journal on ethnopolitics and minority issues in Europe*, 1, 1-29.